

.I. ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Η ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ

Διαφωτισμός αποκλήθηκε, στην ιστορία των ευρωπαϊκών πνευματικών κινήματων, το μεγάλο ανατρεπτικό ρεύμα, το οποίο, με ισχυρές αγγλικές καταβολές και με επίκεντρο τη Γαλλία του 18ου αιώνα, εξακτινώθηκε σε όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο και άφησε βαθιά τα ίχνη του και στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είχε, ως κύρια χαρακτηριστικά, την εκκοσμίκευση της γνώσης, την πίστη στον ορθό λόγο και στην ιδέα της προόδου, την υπονόμηση της χριστιανικής θρησκείας, τη λατρεία της επιστήμης, του πειράματος και της παρατήρησης. Ταυτόχρονα, εξέφρασε μία γενικευμένη αμφισβήτηση των εξουσιών του παλαιού καθεστώτος, με αντίστοιχη προβολή της αξίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη.

Ο όρος *ελληνικός Διαφωτισμός* πλάστηκε, το 1946, από τον Κ. Θ. Δημαρά, ο οποίος αυτονόμησε το κίνημα και τις εκδηλώσεις που το συγκροτούν και διερεύνησε τα ιδεολογικά και ανθρώπινα συστατικά του. Έως τότε το σύνολο της πνευματικής ιστορίας της Τουρκοκρατίας είχε την αδιαφόρητη και αχρονική ονομασία «πνευματική αναγέννησης» του γένους. Η έννοια των *φώτων* και του *φωτισμού του γένους* είναι έννοιες τρέχουσες, ήδη από τα χρόνια του Διαφωτισμού, και εκείνη των *φώτων* έχει πολύ μακρινές καταβολές στους χώρους της χριστιανικής γραμματείας.

Το ιστορικό πλαίσιο

Το κίνημα του νεοελληνικού Διαφωτισμού εμφανίζεται λίγο πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα: έρχεται να μορφοποιήσει ροπές, διαθέσεις και επιτεύγματα που απορρέουν από τις κοινωνικές αναταράξεις και διαφοροποιήσεις που συνοδεύουν την άνοδο των φαναριωτών και της εμπορικής τάξης και που τείνουν να μεταφέρουν στην «καθ' ημάς Ανατολή», στις εμπορικές παροικίες και, ως ένα βαθμό, και στις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, ρεύματα παράλληλα με εκείνα της «δυτικότερας» Ευρώπης. Χωρίς, πάντως, να οδηγούνται στις τολμηρότερες λύσεις που είχε τη δυνατότητα να προτείνει και να επιτύχει ο (δυτικο)ευρωπαϊκός Διαφωτισμός. Οι ρυθμοί θα είναι πιο αργοί και, στις πρώτες, ιδίως, περιόδους η μετακίνηση εμφανίζεται ετεροχρονισμένη.

Να θυμόμαστε, πάντα, ότι οι βαλκάνιοι έμποροι αντιπροσωπεύουν μία πολυμιγή εθνοπολιτισμική σύνθεση: εκφράζονται με την ελληνική γλώσσα, μετέχουν της ελληνικής παιδείας,

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ.
Χαλκογραφία από την
Εγκυκλοπαιδεία των
Diderot - D'Alembert.

ΤΟΥ
ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΗΛΙΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΑ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ:

η αρχαιότητα, οι Μούσες, ο (λόγιος) Ερμής. Προμετωπίδες από το *Λεξικόν Ελληνικόν*, του Άνθιμου Γαζή (τ. Α' και Β': Βιέννη 1809 και 1812). Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τ. Α', 1801-1818, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι-ΕΛΙΑ, 1997, σ. 578.

φέρνουν, ταυτόχρονα, στους κόλπους τους τα σπέρματα των μελλοντικών αντιθετικών εθνικισμών.

Οι επιδιώξεις

Κύριο χαρακτηριστικό θα είναι, και στο ελληνικό παράδειγμα, η τάση για την αποδέσμευση της σκέψης και της πνευματικής δημιουργίας από τον ασφυκτικό κλοιό της θρησκευτικής αυθεντίας· η τροπή προς την αρχαιότητα και το δημοκρατικό της παράδειγμα, με αντίστοιχη απόρριψη του Βυζαντίου, το οποίο θεωρείται φορέας απολυταρχικής και θρησκευτικής εξουσίας· η καταπολέμηση της δεισιδαιμονίας και, μέσω αυτής, ο περιορισμός των κοσμικών εξουσιών του κλήρου· η εξιδανίκευση των εννοιών του ορθού λόγου, της προόδου και της επιστήμης. Επιστέγασμα όλων αυτών: η ανάδειξη της ελευθερίας σε κεντρικό αίτημα και για την πνευματική ζωή και για τα πολιτικά συμφραζόμενα: «να γράφω, κανείς ό,τι θέλει, κατά το δικαίωμα της φυσικής ελευθερίας»· «όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά».

Κίνημα κατά βάση ανατρεπτικό, ο νεοελληνικός Διαφωτισμός συγκρούεται και θέλει να υποκαταστήσει παραδοσιακά κοινωνικά και πνευματικά ρεύματα που εδέσποζαν στις προγενέστερες περιόδους. Η ιστορία των αναμετρήσεων αυτών, όσες εκτυλίσσονται στα χρόνια που μας απασχολούν εδώ, επιβάλλει την ένταξή τους στη μελέτη της περιόδου, ως πα-

ράλληλων καταστάσεων, που συνυπάρχουν και αντιπαρατίθενται. Μένει να διερευνηθεί και η έκβαση αυτών των αναμετρήσεων.

Ας σημειώσουμε, πάντως, πως το κίνημα του Διαφωτισμού είναι ένα κίνημα που αφορά καλλιεργημένες και εγγράμματες ομάδες της ελληνικής κοινωνίας. Οι αγροτικοί πληθυσμοί, οι αναλόγως της υπαίθρου και της πόλης, η τεράστια, δηλαδή, πλειονότητα του πληθυσμού, δεν μετέχει, δεν μπορεί να μετέχει, σε πολιτισμικές δραστηριότητες που έχουν ως προϋπόθεση την εγγράμματη λογιουσύνη.

Το σχήμα του Διαφωτισμού

Το σχήμα της ιστορίας του νεοελληνικού Διαφωτισμού που επρότεινε ο Κ. Θ. Δημαράς, και το οποίο διατηρεί την αξία του, απαρτίζεται από τρία στάδια, συναρτημένα με αντίστοιχα στάδια της ιστορίας του γαλλικού Διαφωτισμού: α) Βολταίρος· β) γαλλική Εγκυκλοπαιδεία· γ) Ιδεολόγοι.

Ένα άλλο, συμπληρωματικό και διάφορο, σχήμα που έχει προταθεί και που αποδίδει, ακριβέστερα, τις εσωτερικές κοινωνικές διεργασίες της εποχής, διακρίνει τα ακόλουθα επίπεδα: α) αναπροσανατολισμός της ελληνικής παιδείας και αποκληροκοποίησή της, με παράλληλη άρνηση των παραδοσιακών ιδεολογικών μορφωμάτων· β) εθνική απελευθέρωση, η οποία θεωρείται ότι θα προέλθει από τη διάδοση της παιδείας και από την εισαγωγή

νών, δημοκρατικών ιδεών γ) κοινωνικά απελευθέρωση, με επιδίωξη την δημιουργία, στο μελλοντικό ελεύθερο ελληνικό κράτος, μιας κοινωνίας θεμελιωμένης στην αστική ιαότητα και τις δημοκρατικές ελευθερίες.

Βέβαια, οι χρονίσεις πρέπει να γίνονται, πάντα, με προσοχή: στην ιστορία των πνευματικών ρευμάτων και, γενικότερα, στην πολιτισμική ιστορία, δεν υπάρχουν αυστηρές χρονίες ή έτη-σταθμοί και είναι παραπλανητικό να χρησιμοποιούνται: υπάρχει, μονίμως, μία ροή, μία διαδοχή και φαινόμενα συνέχειας, που καθιστούν ολισθηρές τις δεσμευτικές χρονολογήσεις.

Η φωτισμένη Ευρώπη

Η φωτισμένη Ευρώπη, η Ευρώπη των φώτων, αποτελεί τη μεγάλη πρόκληση για τα κινήματα του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Κυριαρχεί η αίσθηση ότι στη Δύση η πρόοδος του ανθρώπινου πνεύματος έχει οδηγήσει σε πιο εξελιγμένες μορφές εμπειρίας και γνώσης, από τις οποίες μόνο κερδισμένη μπορεί να βγει η ελληνική παιδεία αν τις ακολουθήσει: «Έχει χρεϊάν η Ελλάς από της Ευρώπης, διότι ενώ η Ελλάς υστερείται από πάντων, η Ευρώπη πλουτεί από πάντων», γράφει ο Μοισιόδακας, το 1780.

Οι συντηρητικοί θα αντιδράσουν, γιατί θεωρούν, από την πλευρά τους, ότι στην Ευρώπη βρίσκεται η ρίζα όλων των κακών: «αθείζουσιν

όσοι σπουδάζουσιν εν τη Φραγγία, και μετά την επιστροφήν αυτών συναθειζουσιν και ετέρους» έλεγε, το 1753, ο αρχιδιδάσκαλος της Σμύρνης Ιερόθεος Δενδρινός. Και ο Αθανάσιος

Στην ιστορία των πνευματικών ρευμάτων δεν υπάρχουν αυστηρές χρονίες ή έτη-σταθμοί

Πάριος θα προσθέσει, πενήντα χρόνια αργότερα: «Εγώ κατ' αλήθειαν φρίτω και αμχανώ, όταν από το ένα μέρος στοχάζομαι την σημερινήν κατάστασιν της Ευρώπης, και από το άλλον μέρος βλέπω τούτους τους ημετέρους, οπού έτζι ακράτως φέρονται εις την απόλαυσιν των αγαθών

αυτής, οι μεν γαρ εμπορίας χάριν, οι δε φιλοσοφίας εκείσε τρέχουσι». Η μετακένωση και, σε ένα επιμέρους επίπεδο, οι μεταφράσεις θα σταθούν τα αποτελεσματικά μέσα για τη μεταφορά στις ελληνικές περιοχές των αγαθών της δυτικοευρωπαϊκής παιδείας. Τον όρο μετακένωση τον έπλασε ο Κοραΐς για να αποδώσει το αίτημα της αξιοποίησης των δυτικών επιτευγμάτων, που μπορούσαν να βοηθήσουν την ανάπτυξη της ελληνικής προσπάθειας.

Βέβαια, μέσα στη μετακένωση υπήρξε και η υπερβολή: ο άκριτος μιμητισμός, οι άσκοπες χρήσεις. Αλλά η ορμή που οδήγησε και προς τη μόδα και προς τους νέους, νεωτερικούς,

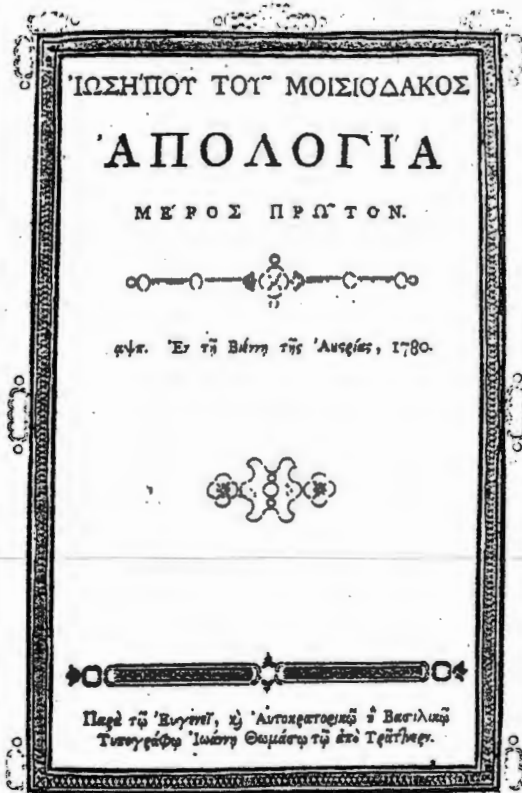
Πάριος θα προσθέσει, πενήντα χρόνια αργότερα: «Εγώ κατ' αλήθειαν φρίτω και αμχανώ, όταν από το ένα μέρος στοχάζομαι την σημερινήν κατάστασιν της Ευρώπης, και από το άλλον μέρος βλέπω τούτους τους ημετέρους, οπού έτζι ακράτως φέρονται εις την απόλαυσιν των αγαθών

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ

Το τυπογραφικό σήμα, με το δικέφαλο αετό. Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τ. Α', 1801-1818, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι - ΕΛΙΑ, 1997, σ. 58.

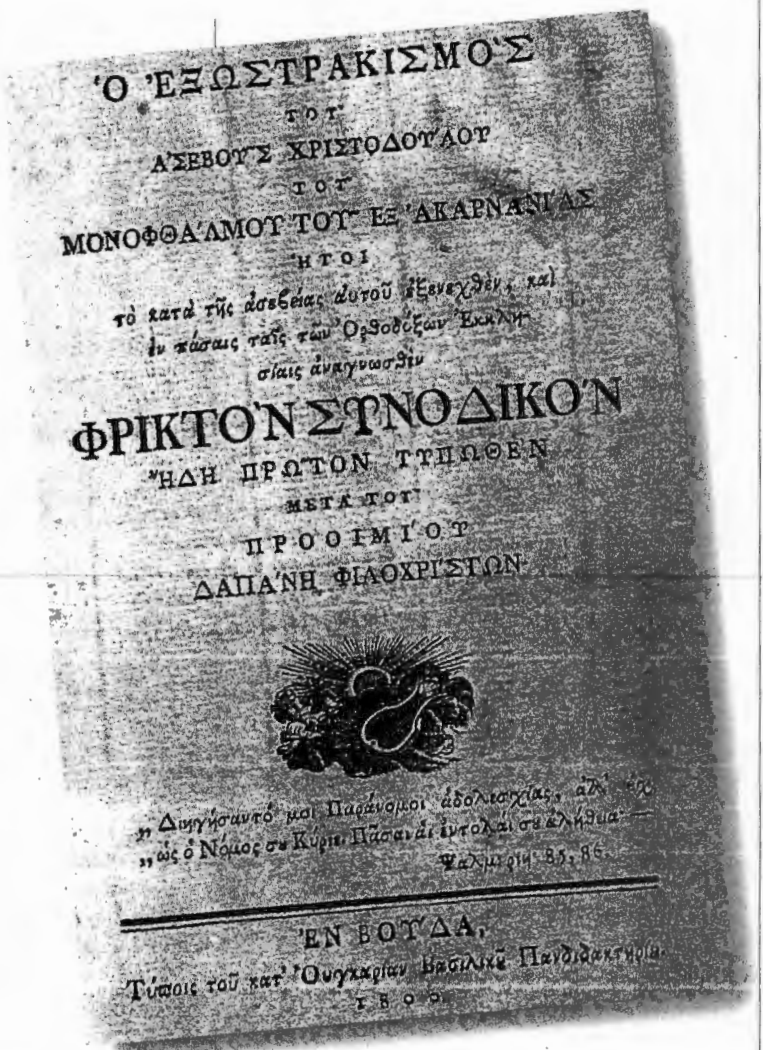

συρμούς, εἴταν εκείνη που ἔδωσε τον τόνο.

Σε σχέση με όλα αυτά, ἀλλά και ως ἀποτέλεσμα βαθύτερων οικονομικῶν και κοινωνικῶν ἀλλαγῶν, σημειώνονται, ἐπίσης, βαθμιαίες ἀλλοιώσεις στις συλλογικές νοοτροπίες και τις συλλογικές συμπεριφορές, που οδήγησαν σε μία πρώτη διχοτομία της ἐλληνικῆς κοινωνίας. Ἡ ἐνδυμασία, ἡ κόμμωση, ὁ καλλωπισμός, οἱ στάσεις του σώματος και ἡ ἐνδοσκόπηση μπορεῖ να στάθηκαν κάποια ἀπὸ τα ἐξωτερικά δεγμάτα. Το ουσιαδὲς συνίσταται σὴν ἀνάδυση της ἔννοιας του μη ὑποταγμένου ἀτόμου και, κατ' ἐπέκταση, του ἐλεύθερου πολίτη.

Θρησκευτικότητα και κληρικαλισμός

Μεῖζονα θέση κατέχουν τα προβλήματα που σχετίζονται με τὴν θρησκευτικότητα και τον ρόλο του κλήρου. Ἀντιμέτωποι με πανίσχυρα παραδοσιακά ρεύματα, οἱ ἐκπρόσωποι του Διαφωτισμοῦ εἶναι σε θέση να γνωρίζουν τὴν καταλυτική τους δύναμη· προτιμοῦν να ἀποφεύγουν τὴν μετωπική σύγκρουση, ἀλλά μετέρχονται, ἀπλόχερα, μία ἀπὸ τις ἀγαπημένες μεθοδεύσεις του γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ: προβάλλοντας παραθέματα ἱερῶν κειμένων καταδεικνύουν, ἔμμεσα ἀλλά με τελειῶς πειστικό τρόπο, τις ἀναντιστοιχίες της ὀρθῆς αὐθεντίας πρὸς τις τρέχουσες θρησκευτικές και ἐκκλησιαστικές πρα-

ΙΩ. ΜΟΙΣΙΟΔΑΚΑΣ,
ΧΡ. ΠΑΜΠΛΕΚΗΣ.

Ἀριστερά, ἡ *Απολογία* του Ἰωσήπου Μοισιόδακα, Βιέννη, τυπογραφία Τράντερ, 1780.

Δεξιά, ὁ πατριαρχικός ἀφορισμός του Χριστόδουλου Παμπλέκη και των δυτικῶν φιλοσόφων (1793). Ἐκδοσὴ του 1800.

κτικές. Οἱ τρόποι αυτοῖ εἶχαν τα ἀποτελέσματά τους και ὁ Κοραῆς ἀναδείχτηκε ὁ μέγας διδάσκαλος του εἶδους.

Κάποιες πιο ἀμεσες ἐκδηλώσεις, ὠστόσο, πιο ἀραιές ἐπίσης, ἐρχονται να μαρτυρήσουν για τον νέο δυναμισμό του κινήματος. Ὁ *Ἀνώνυμος του 1789*, ὁ Χριστόδουλος Παμπλέκης, τὸ 1793, κάπως πιο ἔμμεσα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σιναίου Κωνσταντῖος, τὸ 1819, ἀμφισβητοῦν εὐθέως τον χριστιανισμό και τα μυστήριά του. Διάσπαρτες πληροφορίες μνημονεύουν, στα τέλη του 18ου αἰῶνα, ἀθῆους που ζουν στις Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες. Ἀπὸ τὴν πλευρά των συντηρητικῶν λογίων θα υπάρξουν ἀντιδράσεις: «θρήνων ἀξία ἐστὶν ἡ καθ' ἡμᾶς γενεά και θρήνων οὐ μετρίων, ὅτι ἐπιλημῦρισε και ἐπέκλυσε σχεδόν ὅλην τὴν οἰκουμένην τὸ ἐσχάτον τοῦτο των κακῶν, ἡ ἀθεΐα» (1806) ἢ, πιο συγκεκριμένα, για τις περιοχές της Ὀρθοδοξίας: «ὅπου και να στρέψη τις τους οφθαλμούς του δεν βλέπει ἓνα πιστόν, ἓνα εὐσεβῆ, ἓνα ἀ-

γιον, αλλ' όλους νατουραλίστας, ελευθερόφρονas, ανεξιθρήσκους, και ενί λόγω αθέους» (1800). Η υπερβολή είναι προφανής. Υποδηλώνει, ωστόσο, την ύπαρξη αντίστοιχων φαινομένων.

Στα θέματα του κλήρου τα πράγματα εμφανίζονται πιο απλά: οι δεισιδαιμονίες, οι καταχρήσεις και οι κοσμικές διαστάσεις της εκκλησιαστικής ιεραρχίας είναι πιο εύκολο να διαπιστωθούν και πιο εύκολο να διατυπωθούν οι νέες προτάσεις: το ιερατείο πρέπει να περιοριστεί μόνο «εις τα της εκκλησίας και των ευλογιών» (1819). Και ως έγραφε ο αντιφιλόσοφος ότι «εις τα εξ αποκαλύψεως δεν ζητείται απόδειξιs αλλά πίστις» (1800).

Τα βιβλία

Σημάδι της ανανεωτικής πνοής και της ριζοτόμαs διάθεσής είναι η νέα διαμόρφωση του κόσμου του εντύπου. Παντού και σε όλους τους τομείς, τα βιβλία - λίγο αργότερα τα περιοδικά - και οι συντελεστές της παρουσίας τους σε όλα τα επίπεδα, παραγωγή και κατανάλωση, έρχονται να ανατρέψουν τις προγενέστερες καταστάσεις. Το τιτλολόγιο υφίσταται βαθύτατες μετατροπές: η μορφή και το στίσιμο του βιβλίου αποκτά και νέες διαστάσεις: η γεωγραφία του βιβλίου τροποποιείται και η γεωγραφία του αναγνωστικού κοινού ανα-

τρέπεται. Οι συγγραφείς και οι μεταφραστές ανανεώνονται σε αναλογίες που πλησιάζουν το σύνολό τους. Εργαλεία της ανάπτυξης του Διαφωτισμού, η τυπογραφία και το βιβλίο, με τη νέα δυναμική τους, εικονογραφούν καλά την ορμή και την ευρυχωρία του κινήματος.

Τα βιβλία έρχονται να στηρίξουν και να πολλαπλασιάσουν την εμβέλεια του Διαφωτι-

Τα βιβλία έρχονται να στηρίξουν και να πολλαπλασιάσουν την εμβέλεια του Διαφωτισμού

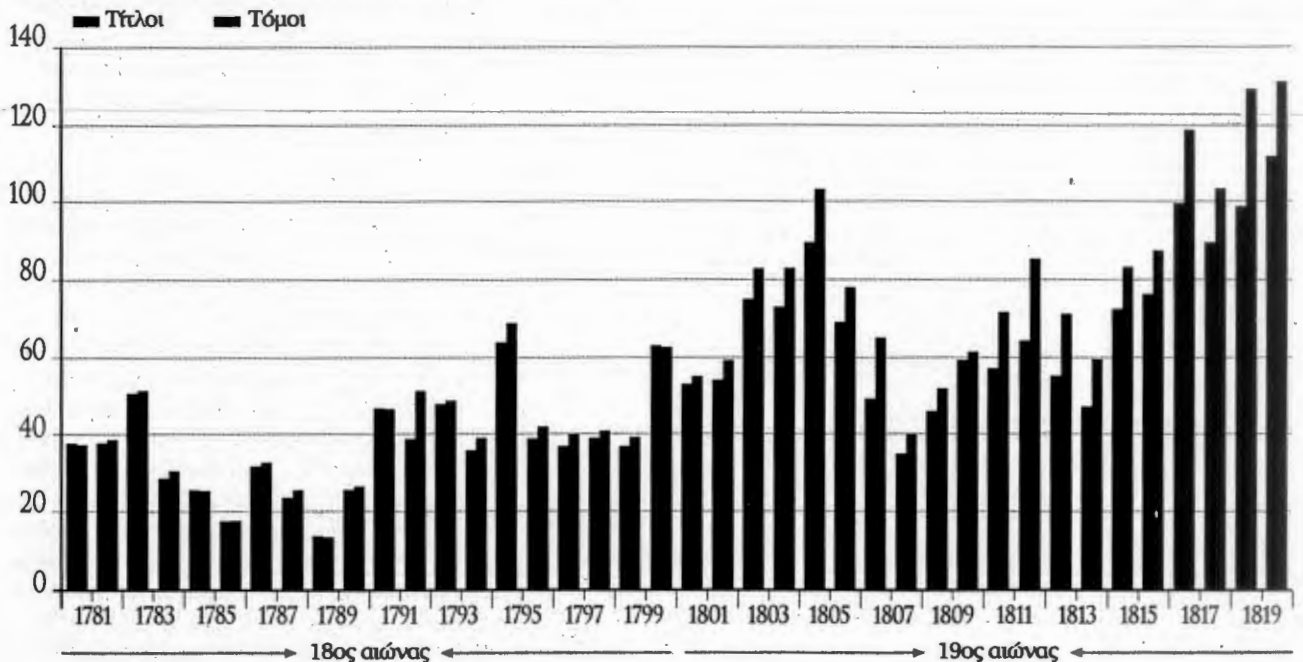
σμού: είναι βιβλία φιλοσοφικά, ιστορικά, επιστημονικά, λογοτεχνικά, αρχαιογνωστικά, αλλά και γραμματικές νέου τύπου, της αρχαίας γλώσσας, από τη στιγμή που η αρχαιογνωσία και οι σχέσεις με την αρχαιότητα αναδεικνύονται σε προσδιοριστικούς άξονες των νέων προσανατολισμών. Και είναι, α-

κόμπ, βιβλία κομψά και κουριόζα, χωρίς χρησιμοθηρικό χαρακτήρα, που έρχονται να ικανοποιήσουν τους νέους χρόνους της αστικής ζωής, της ζωής της πόλης: χρόνοι της ανάπαυσης, χρόνοι της διασκέδασης και της ψυχαγωγίας.

Βιβλία πρωτότυπα ή μεταφρασμένα, κατά κανόνα κοσμικά, και, όσο περνούν τα χρόνια,

ΠΗΓΗ: Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, τ. Α', 1801-1818*, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι-ΕΛΙΑ, 1997, σ. λγ.

Η ετήσια παραγωγή του ελληνικού βιβλίου σε τίτλους και σε τόμους (1780 - 1820)

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΚΑΤΑ ΠΟΛΕΙΣ
(1801 - 1820)

Πόλεις	Τίτλοι βιβλίων	Τόμοι
Βενετία	742	838
Βιέννη	268	381
Κωνσταντινούπολη	82	83
Κέρκυρα	50	50
Παρίσι	44	57
Μόσχα	29	35
Λειψία	23	26
Ιάσι	22	26
Τεργέστη	20	20
Πετρούπολη	12	14
Βουκουρέστι	12	13
Πέστη	12	12
Βούδα	11	12
Άλλες πόλεις (21)	52	55
ΣΥΝΟΛΟ	1373	1623

ΠΗΓΗ: Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τ. Α', 1801-1818, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι - ΕΛΙΑ, 1997, σσ. λη, νζ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
(1801 - 1820)

Είδη βιβλίων	%
Θρησκευτικά	41
Σχολικά	13
Λόγια Λογοτεχνία	7,5
Λαϊκή Λογοτεχνία	6,9
Αρχαιογνώσια	4,8
Επιστήμη	4,6
Ιστορία	4,6
Λεξικά, Γραμματικές	3,5
Πρακτικές γνώσεις	2
Χρησιμοποιήσιες	1,7
Γλωσσικές έριδες	1,6
Ζητήματα επικαιρότητας	1,6
Φιλοσοφία	1,1
Γεωγραφία	1
Διάφορα	4,9

βιβλία, ολοένα και περισσότερο, κοσμικών συγγραφέων. Η πολυδύναμη παρουσία τους προσφέρει, επιπλέον, σταθμητούς συντελεστές, που επιτρέπουν ποσοτικές προσεγγίσεις και αποτιμήσεις.

Εντυπωσιακή είναι η ανανέωση του συγγραφικού προσωπικού. Μόνο για τα χρόνια 1780-1820 έχουν καταμετρηθεί 205 πρωτοεμφανιζόμενοι συγγραφείς, επί ενός συνόλου 220 ατόμων. Όταν εμφανίζονται για πρώτη φορά οι άνθρωποι αυτοί είναι, κατά κανόνα, νέοι σε ηλικία, προέρχονται από κοσμικές κοινωνικές ομάδες (Φαναριώτες, έμποροι), ενώ ένα μικρό τμήμα τους ανήκει στην ιδιότυπη, και εν πολλοίς ανεξίτηρη, ομάδα των κληρικών του Διαφωτισμού.

Η νέα γεωγραφία του βιβλίου στα χρόνια του Διαφωτισμού αναδεικνύει εκδοτικά κέντρα που πρωτοεμφανίζονται και επιδίδονται, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα, σε νεωτερικές εκδόσεις: είναι, κατά πρώτο λόγο, η Βιέννη και, με αισθητά μικρότερη παραγωγή, το Παρίσι, η Λειψία, άλλες πόλεις με ελάχιστη αναλογία εκδομένων βιβλίων. Η Βενετία εξακολουθεί να διατηρεί, σε όλη τη διάρκεια της

περιόδου, το μονοπώλιο της έκδοσης του παραδοσιακού εντύπου και να αντιπροσωπεύει το μεγαλύτερο κέντρο έκδοσης ελληνικών βιβλίων. Τώρα, όμως, διαφοροποιεί τις εκδόσεις της και αξιοποιεί την μακραίωνη εμπειρία της και για την προώθηση του βιβλίου του Διαφωτισμού.

Τυπογραφεία

Τα τυπογραφεία στα οποία παράγονται τα ελληνικά βιβλία βρίσκονται σε χώρες της δυτικής Ευρώπης. Αυτό δυσχεραίνει, οπωσδήποτε, τη διακίνησή τους στις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Έχει, όμως, το πλεονέκτημα ότι επιτρέπει, σε συγγραφείς και εκδότες, να κινούνται με περισσότερη ελευθερία, χωρίς την παρέμβαση εκκλησιαστικών λογοκριτικών μηχανισμών. Από το 1798 θα αρχίσουν να λειτουργούν ελληνικά τυπογραφεία στην Κωνσταντινούπολη, με συνεχή παραγωγή αλλά σε μικρούς αριθμούς, και στην Κέρκυρα, όπου η εκδοτική δραστηριότητα επικεντρώνεται σε διοικητικά και σε ιταλόγλωσσα έντυπα. Στο τέλος της περιόδου θα εμφανιστούν τυπογραφεία ελληνικά σε κέντρα του Διαφωτισμού της Ανατολής:

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΑ

των βενετικών εκδόσεων του Δ. Θεοδοσίου.

Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (Ιάσι και Βουκουρέστι), Κυδωνίες και Χίος. Τεκμήρια, και αυτά, του νέου δυναμισμού.

Αντιδράσεις και λογοκρισία

Αυτή η ορμητική προώθηση των βιβλίων του Διαφωτισμού φυσικό είναι να προκαλέσει την αντίδραση της εκκλησίας. Σε δύο, τουλάχιστον, περιπτώσεις, το 1798 και το 1819, το Οικουμενικό Πατριαρχείο επιχείρησε να επιβάλει προληπτική ή κατασταλτική λογοκρισία στα ελληνικά βιβλία. Προϋπόθεση για να λάβουν την πατριαρχική έγκριση ήταν να μην αντιβαίνουν

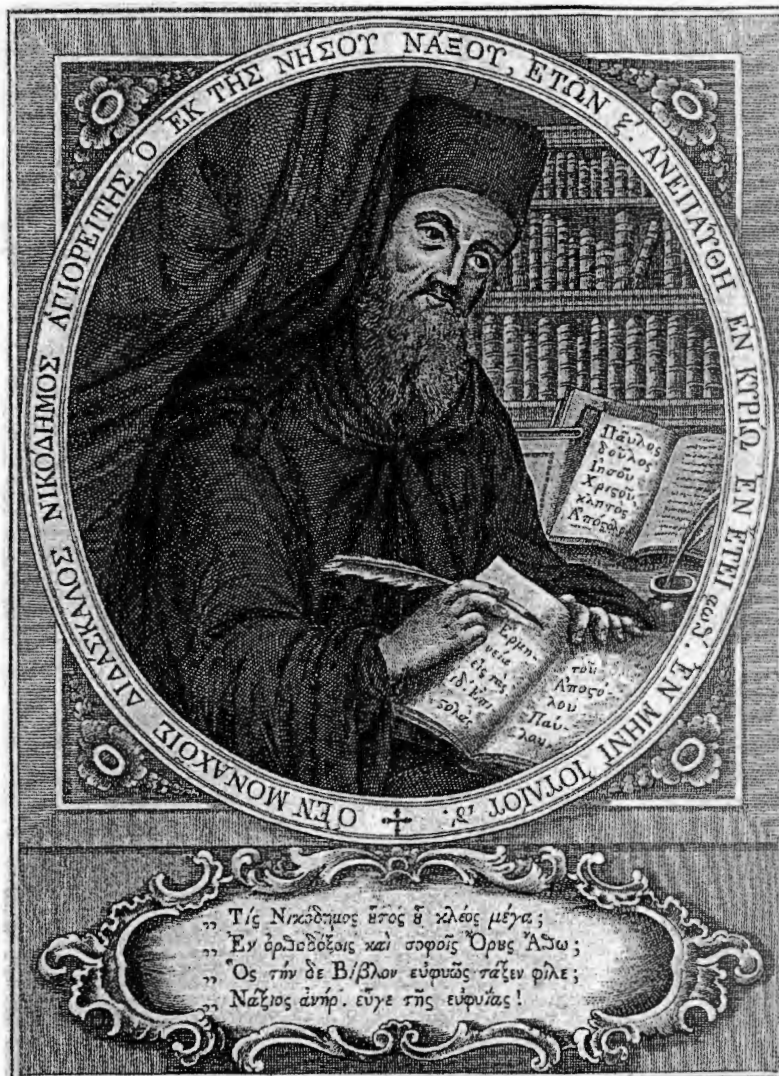
«εις τα της αμωμήτου ημών πίστεως δόγματα» και να μην αντιφέρονται «κατά της επικρατούσης διοικήσεως της κραταιάς ταύτης βασιλείας», δηλαδή της οθωμανικής.

Προς την κατεύθυνση αυτή, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αντιδράσεις των δύο κατ' εξοκίν εκφραστών της συντηρητικής

**Στα χρόνια
1780-1820
έχουν
καταμετρηθεί
205 πρωτο-
εμφανιζό-
μενοι
συγγραφείς**

ιδεολογίας: στα 1801, ο Νικόδημος Αγιορείτης συμβουλεύει να μην διαβάζονται ούτε τα βιβλία που αναιρούν τις απόψεις των αθείων, γιατί και αυτά μπορούν να βλάψουν τους αναγνώστες τους «εις την πίστιν». Ο ίδιος θα γράψει αλλού ότι «πρέπει να κατακαίωται» τα βιβλία που διδάσκουν την αθεΐα, ενώ πρέπει «να τιμωρούνται εσχάτως, και να εξορίζονται και να διαρπάζονται τα υπάρχοντά των και οι γράφοντες ταύτα, και οι τυπώνοντες και οι έχοντες, και αναγινώσκοντες, και ουχί κατακαίοντες». Σ' αυτά θα προσθέσει: «Έτι καθώς πρέπει να αποβάλλωμεν τα Αιρετικά βιβλία, έτζι πρέπει να αποβάλλωμεν και τα Ερωτικά» ... «και τα γελωποιά και άσεμνα», και κατονομάζει τον Ερωτόκριτο, την Ερωφίλη, τη Βοσκοπούλα, τη Χαλιμά, τον Μπερτόλδο, τις φυλάδες του Σπανού και του Γαϊδάρου «και τα όμοια» ... «Και όσοι γράφουν ή τυπώνουν, ή αγοράζουν, ή διαβάζουν, ή ακούουν αυτά, βαρέως αμαρτάνουσι». Στα 1798 ο Αθανάσιος Πάριος διακηρύσσει ότι τα βιβλία των προοδευτικών λογίων «πρέπει να σπλιτεύονται και να κατακαίωται» και ότι αφού «ο νόμος της χάριτος δεν συγχωρεί τον θάνατον σήμερον» ... «η ποιηή μπορεί να γίνηται εις τα μιανρά εκείνων συγγράμματα, ήτοι να κατακρίνωται, να σπλιτεύονται και να καίωται» ... «ότι παρά τη θεία γραφή εξίσου είναι μισπτά, και ο ασεβών και η ασέβεια».

Διατυπώσεις ενδεχομένως ακραίες, οι οποίες όμως αποτυπώνουν με ακρίβεια τους νέους φόβους της εκκλησίας και τις αναδιπλώ-

σεις, στις οποίες οδηγείται ο παραδοσιακός κόσμος εμπρός στους κινδύνους που διαβλέπει ότι αντιπροσωπεύει ο Διαφωτισμός.

Οι συνδρομητές

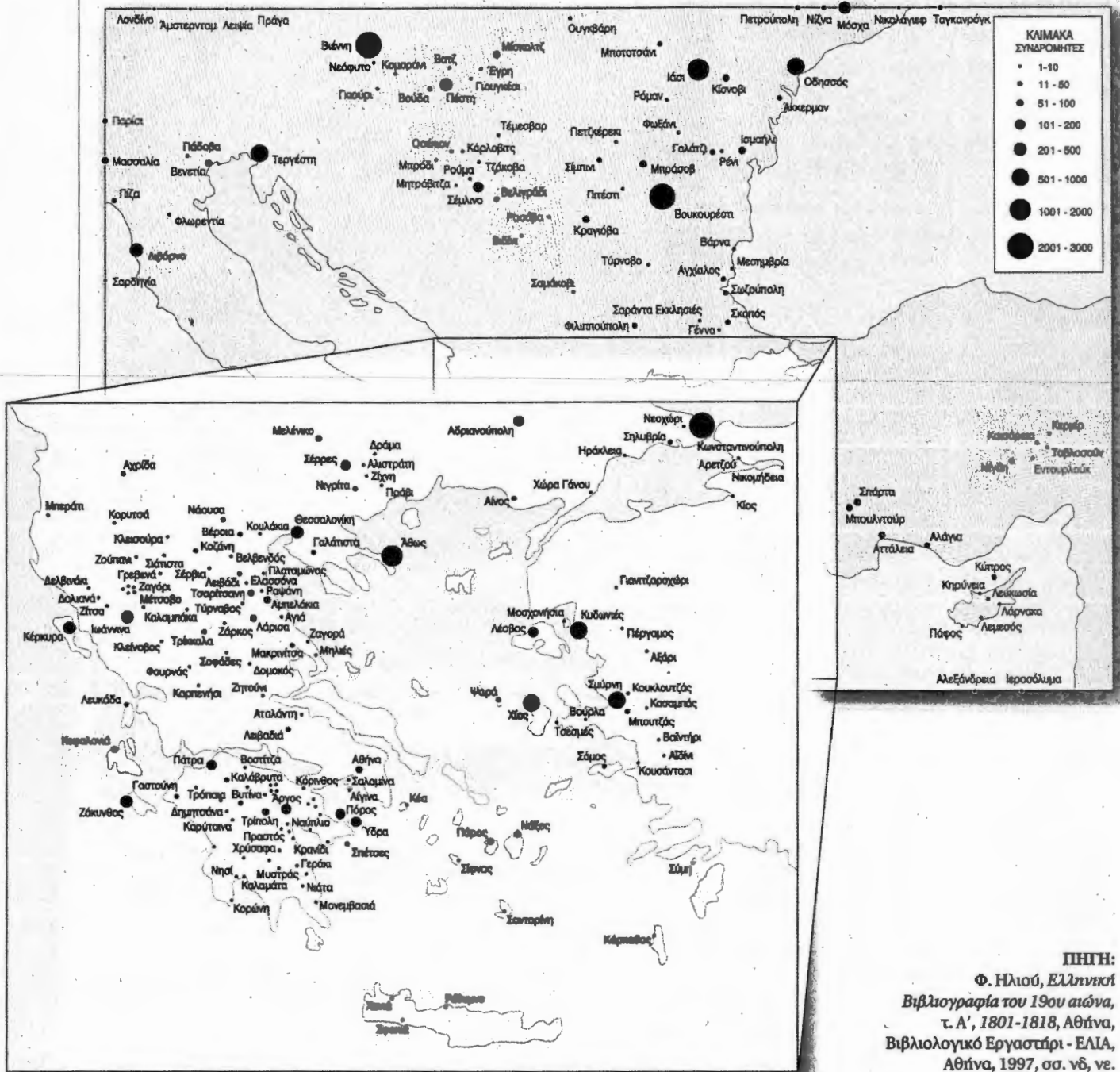
Δείγμα νεωτερικότητας αποτελεί, εξάλλου, και η εμφάνιση, από το 1749, βιβλίων που εκδίδονται με προεγγραφή συνδρομητών. Η απουσία ειδικευμένων εκδοτικών επιχειρήσεων, οι μεγάλες αποστάσεις από τα τυπογραφεία έως τους τόπους κατανάλωσης των βιβλίων, καθιστούσαν εξαιρετικά δύσκολη, και μερικές φορές αδύνατη, την έκδοση των λογίων βιβλίων, των βιβλίων του Διαφωτισμού. Το πρόβλημα επιλύθηκε με την υιοθέτηση ιταλικών, όπως φαίνεται, προτύπων: οι συγγραφείς καλούσαν δημόσια, με έντυπες αγγελίες, τους ενδιαφερομένους να εγγραφούν για την προαγορά όσων αντιτύπων ήθελαν από την έκδοση που επιθυμούσαν, προπληρώνοντας ή δεσμευόμενοι να πληρώσουν μό-

Ο ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ
(1749-1809).

Χαλκογραφία του Βενετσιάνου χαρακτή Ιωάννη - Αντωνίου Ζουλιάνι, δημοσιευμένη σε βιβλία του Νικόδημου το 1819.

Ο Νικόδημος Αγιορείτης στάθηκε ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της συντηρητικής σκέψης και σφοδρός πολέμιος του Διαφωτισμού.

Η γεωγραφία των συνδρομητών (1801 - 1821)

λις ελάβαιναν το ή τα αντίτυπα για τα οποία είχαν προεγγραφεί.

Από το 1749 έως το 1821 έχουν δημοσιευτεί περισσότερα από 120 βιβλία που κυκλοφόρησαν με τη μέθοδο της συνδρομής. Από αυτά, τα 92 δημοσιεύουν τον κατάλογο των συνδρομητών τους. Οι συνδρομητές ανέρχονται σε 24.617 και τα αντίτυπα που είχαν προαγο-

ράσει σε περίπου 49.000. Διαμορφώνονται, έτσι, νέες κινητικότητες με πολλαπλασιαστικές προεκτάσεις. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι από τους συνδρομητές αυτούς μόνο το 5% επί του συνόλου κατοικούν σε περιοχές που, με την Επανάσταση του 1821, θα αποτελέσουν τμήματα του ελεύθερου ελληνικού κράτους: άλλος ένας δείκτης για την οροθέτηση του παραδο-

σιακού κόσμου ως προς τον κόσμο του Διαφωτισμού.

Τα σχολεία

Δίπλα στα βιβλία, τα σχολεία, μείζονα εργαλεία για την προώθηση των διαφωτιστικών επιδιώξεων. Με αργούς ρυθμούς στην αρχή, με επιταχυνόμενους στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, τα σχολεία του Διαφωτισμού έρχονται να ανατρέψουν τα παραδοσιακά εκπαιδευτικά συστήματα και, παρά τις αντι-

Όσα γράφονται για το κρυφό σχολειό αντιπροσωπεύουν επωφελή εθνικά μυθολογήματα

δράσεις, να διαμορφώσουν μία νέα δυναμική. Σχολεία στα Γιάννινα, την Καστοριά, τον Άθω, την Κωνσταντινούπολη και, κυρίως, τη Σμύρνη, τη Χίο και τις Κυδωνίες, με αριθμούς μαθητών που διαρκώς αυξάνουν, αποτελούν ισάριθμους πόλους έλξης για νέες μαθήσεις, όπου πρυ-

τανεύουν η αρχαιογνωσία, οι επιστήμες, η φιλοσοφία, αλλά και τα πειράματα.

Από την πλευρά της οθωμανικής εξουσίας δεν υπήρξαν αντιδράσεις στον τομέα αυτόν. Και όσα γράφονται κατά καιρούς για το κρυφό σχολειό αντιπροσωπεύουν επωφελή εθνικά μυθολογήματα: οι Τούρκοι δεν ανακατεύτηκαν ποτέ σ' αυτές τις δουλειές.

Στον Άθω και την Κωνσταντινούπολη οι απόπειρες του Ευγένιου Βούλγαρη, το 1753, και του Δωρόθεου Πρώιου, το 1804, για την ίδρυση νεωτερικών «Ακαδημιών» δεν μπόρεσαν να αντέξουν στο κληρικό περιβάλλον και τις υπονομεύσεις που αυτό υποκινούσε. Στο τέλος της περιόδου άρχισε να εισάγεται στα νέα σχολεία η αλληλοδιδασκτική μέθοδος: προκάλεσε, και αυτή, εκκλησιαστικές αντιδράσεις.

Οι ανθρώπινοι φορείς

Οι ανθρώπινοι φορείς του Διαφωτισμού εκφράζουν, με τα έργα τους, τη διαδοχή και την ποικιλία των διαδρομών. Είναι, βέβαια, δύσκολο να τεθεί ένα σαφές όριο για την αφετηρία: η ροπή των πολιτισμικών εκδηλώσεων μπορεί να αναχθεί σε πρόδρομες μορφές έως και στον 17ο αιώνα. Πάντως, και παρά τη σχηματικότητα που, όπως σημειώθηκε ήδη, έχουν οι χρονίσεις αυτού του είδους, τα έτη 1749-1750 μπορούν να θεωρηθούν ως συμβατική αφετηρία.

Το 1749 δημοσιεύεται η οψίτυπη *Οδός Μαθηματικής*, έργο του δυτικοσπουδασμένου Μεθόδιου Ανθρακίτη. Ο Ανθρακίτης είχε ήδη α-

Ο ΜΕΓΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΕΚΠΟΛΙΤΙΣΤΗΣ.

Παράσταση από νεωτερικό αλφαβητάριο, με λεζάντα: «διπλούν ορώσιν οι μαθόντες γράμματα». Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τ. Α', 1801-1818, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι - ΕΛΙΑ, 1997, σ. 577.

ντιμετωπίσει τον εκκλησιαστικό αφορισμό (1723) και το βιβλίο του κυκλοφόρησε με φροντίδα του Πολυζών Λομπαντζιώτη, του σημαντικότερου Έλληνα εκδότη του 18ου αιώνα. Στις σελίδες του βιβλίου περιέχεται και ο πρώτος κατάλογος συνδρομητών.

Το 1750 κυκλοφόρησε, σε μετάφραση του Αλέξανδρου Καγκελλάριου, η δεκαεξάτομη *Ιστορία* του Rollin. Από εκεί και πέρα τα πράγματα πήραν τον ρυθμό τους με λογίους και έργα που ανήκουν οργανικά στο κίνημα του Διαφωτισμού. Τα έργα είναι, ακόμη, ολιγάριθμα, όπως μικρός είναι, έως την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, και ο αριθμός των συγγραφέων.

Ο ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ
 (1716-1806).
 Χαλκογραφημένο
 πορτρέτο, δημοσιευμένο
 στη *Λογική* του
 (Λειψία, 1766).

Οι επιταχύνσεις θα εμφανιστούν αργότερα.

Πρώτος στη σειρά θα πρέπει να μνημονευθεί ο Ευγένιος Βούλγαρης, πατριάρχης του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Συγγραφέας μιας *Λογικής* το 1766, μεταφραστής έργων του Βολταίρου, αποτελεί το σημείο αναφοράς για τους μεταγενεστέρους. Κοντά του ο Νικηφόρος Θεοτόκης, συγγραφέας έργων επιστημονικών (φυσικές επιστήμες, γεωγραφία). Και οι δύο θα τραπούν προς τη συντήρηση και τα ύστερά τους έργα εντάσσονται στη συντηρητική ομάδα.

Ακολουθεί ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, η πιο δυναμική και η πιο συναρπαστική μορφή των πρώτων βηματισμών του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Καθηγητής και συγγραφέας, θα μιλήσει με πειστικότητα για τα αγαθά της Ευρώπης, θα υποστηρίξει τη χρήση της λαϊκής γλώσσας, θα σπλητεύσει το «μίσος κατά των ωτέρων», θα σταθεί κριτικά απέναντι στους αρχαίους και θα αφηγηθεί, σε υψηλούς τόνους, τις περιπέτειες και τα αδιέξοδα μιας ζωής αφιερωμένης στην πνευματική αφύπνιση των ομοδόξων του.

Πολύ κοντά, αλλά με άλλη διάσταση, βρίσκεται ο Φαναριώτης Δημήτριος Καταρτζής. Τα έργα του δεν τυπώθηκαν όσο ζούσε, αλλά η διδασκαλία του και οι μαθητές του συντέλεσαν να αποκτήσει, έγκαιρα, μια φήμη την οποία δικαίωσε η αξία του. Οπαδός της φυσικής γλώσσας, συγγραφέας και μεταφραστής έργων που έχουν τις διαστάσεις Εγκυκλοπαιδείας, διατυπώνει, επιπλέον, μία ιστορική θεωρία στην οποία το Βυζάντιο, θετικά ιδωμένο αυτή τη φορά, έχει την οργανική του θέση στις διαδρομές της ελληνικής ιστορίας. Ο ίδιος θα επιμείνει και στο σεβασμό της πολυγλωσσίας των βαλκανικών περιοχών.

Μαθητές του Δ. Καταρτζή, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς και ο Δανιήλ Φιλιππίδης, συγγραφείς μιας τολμηρής *Νεοτερικής Γεωγραφίας* σε λαϊκή γλώσσα, συνεχίζουν το έργο τους και την παραγωγή τους και στον 19ο αιώνα, όπου έχουν, κυρίως, τη θέση τους.

Και ύστερα έρχεται η σειρά των μεγάλων ανατρεπτικών: Ρήγας Βελεστινλής, Χριστόδουλος Παμπλέκης και, σε άλλο επίπεδο, ο Αθανάσιος Ψαλίδας.

Ο Ρήγας κάλυψε με τα έργα του ένα ευρύ ανάπτυγμα: μεταφράσεις, πεζογραφία, θέατρο, φυσική. Οι επαναστατικές του δραστηριότητες οδήγησαν σε εκκλησιαστικό αφορισμό και σε αντίστοιχες απαγορεύσεις. Και στο έργο του η βαλκανική διάσταση κατέχει εξέχουσα θέση.

Με τον Χριστόδουλο Παμπλέκη έχουμε για μία, μοναδική όσο γνωρίζουμε, φορά, συγγραφέα και έργο που αμφισβητεί ευθέως, και με βλάσφημο τρόπο, τη χριστιανική θρησκεία, τη θεοκρατία, αλλά και τους κληρικούς που επω-

φελούνται από τη θρησκεία για να αυξήσουν τη δύναμή τους και να πλουτίσουν. Και στην περίπτωση του υπήρξε αφορισμός, ο οποίος συνοδεύτηκε από την επίσημη καταδίκη φιλοσόφων της δυτικής Ευρώπης. Όλα αυτά το 1793.

Στη σκιά των έργων αυτών έρχονται τρία ανώνυμα έργα, τα οποία, με την οξυτάτη κοινωνική κριτική που ασκούν εναντίον των προνομιούχων κοινωνικών ομάδων και του κλήρου, αλλά και με νύξεις που μπορούν να στοιχειοθετήσουν αποστάσεις από τη χριστιανική θρησκεία, αντιπροσωπεύουν προωθημένες εκφάνσεις των νεωτερικών κινήσεων. Είναι ο λεγόμενος *Ανώνυμος του 1789*, η *Ελληνική Νομαρχία* (1806) και ο *Ρωσαγγλογάλλος*, κείμενο ανέκδοτο, αλλά το οποίο είχε, όπως φαίνεται, χειρόγραφη διάδοση.

Ο Κοραΐς

Και ύστερα έρχονται τα χρόνια της ακμής και της ωριμότητας. Είναι η εποχή του Κοραΐ.

Ο Αδαμάντιος Κοραΐς αναδεικνύεται στην κεντρική μορφή του νεοελληνικού Διαφωτισμού, στην περίοδο της ακμής του. Γεννημένος το 1748, στη Σμύρνη, με καταγωγή από τη Χίο, είχε πρώιμη την επιθυμία να τραπεί προς

**Τα έτη
1749-1750
μπορούν να
θεωρηθούν
ως συμβατική
αφετηρία του
νεοελληνικού
Διαφωτισμού**

τη λογιόσυνη. Η μετάβαση του στο Άμστερνταμ, όπου άσκησε το επάγγελμα του εμπόρου, στάθηκε η αφετηρία ουσιαστικών μεταβολών στη συνείδησή του και στη νοοτροπία του: αποδέσμευση από τη θρησκευτική αυθεντία, φιλελευθερισμός, στροφή προς τη φωτισμένη Ευ-

ρώπη, απόφαση να εγκαταλείψει το εμπόριο και να τραπεί προς τα γράμματα. Ύστερα από μια σύντομη επιστροφή στη Σμύρνη, μπόρεσε να μεταβεί στο Μομπελιέ, όπου σπούδασε γιατρός, και στη συνέχεια αφιερώθηκε στην κλασική φιλολογία: οι σχετικές επιδόσεις του εκτιμήθηκαν από τους Ευρωπαίους φιλολόγους και συντέλεσαν στην εδραίωση της φήμης του. Στο Παρίσι, όπου εγκαταστάθηκε το 1788, στάθηκε μάρτυρας της Γαλλικής Επανάστασης, της οποίας άφησε περιγραφές μοναδικής γλαφυρότητας.

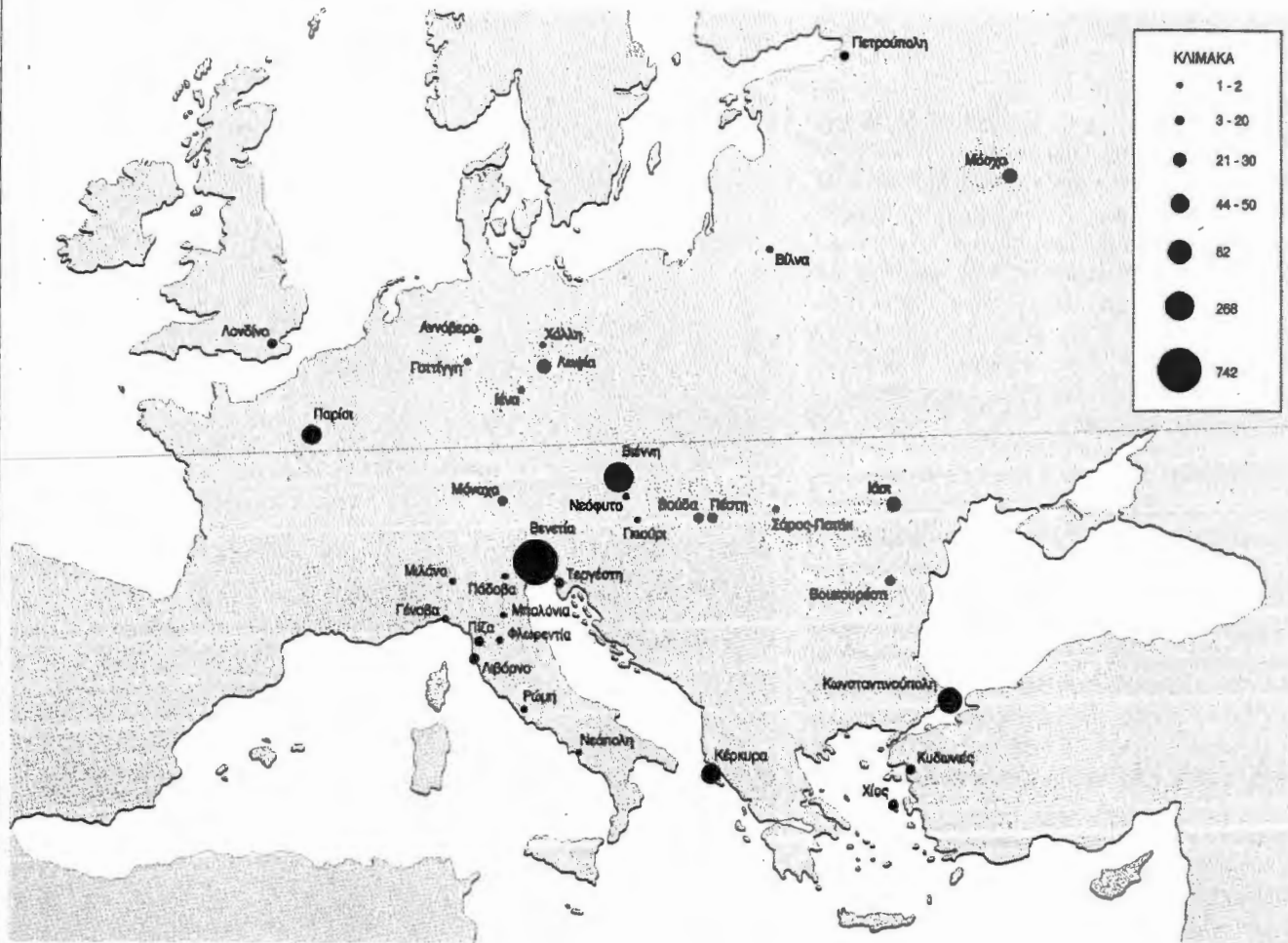
Η προώθηση των δημοκρατικών Γάλλων και του Βοναπάρτη στην Ανατολή οδήγησε σε έναν πλήρη αναπροσανατολισμό της ζωής του. Θα αφιερωθεί στα επόμενα χρόνια και έως το θάνατό του στην πνευματική αναγέννηση της Ελλάδας: με εκδόσεις αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, στις οποίες προτάσσει σημαντικά

Ο ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΚΟΡΑΪΣ (Σμύρνη 1748 - Παρίσι 1833). Αθήλου, ελαιογραφία (Βιβλιοθήκη Ιακωβάτων - Τυπάλδων, Κεφαλονιά). Ανακοινώθηκε από τον Κ.Θ. Δημαρά, *Τα νεανικά χρόνια του Κοραΐ. Η «Ανθολογία του»*, Αθήνα, 1940.

Η γεωγραφία των εκδόσεων (1801 - 1821)

προλεγόμενα «περί παιδείας και γλώσσας» με πατριωτικά φυλλάδια και οξύτατες παρεμβάσεις στις γλωσσικές διαμάχες· και με συνεχή στήριξη των δασκάλων και των σχολείων του Διαφωτισμού. Αλλά και με τον Παπατρέχα του και με τις επιστολές του διαμόρφωσε ένα προσωπικό ύφος που τον εντάσσει, άνετα, και στους χώρους της λογοτεχνίας.

Σε στενή επαφή με τους Ιδεολόγους και με έναν αντικληρικαλισμό που αγγίζει τα όρια της απιστίας, αλλά που είναι διατυπωμένος με τρόπους που, τελικά, υπονομεύουν τους αντιπάλους του, ο Κοραΐς στάθηκε η πιο πληθωρική πνευματική μορφή της εποχής του, ο πρώτος (και μόνος έως τότε) που έζησε ως συγγραφέας χωρίς να ασκήσει άλλο επάγγελμα.

Ο ίδιος θεώρησε πως η συνόλη στάση του χαρακτηρίζεται από την εμμονή του στη μέση οδό: «μακράν από την Σκύλλαν της απιστίας και από την Χάρυβδιν της δεισιδαιμονίας». Αλλά, με την κατάσταση που επικρατούσε στην

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ (1801-1821).

Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, τ. Α', 1801-1818*, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι - ΕΛΙΑ, 1997, σ. μγ.

εποχή του, οι στάσεις του, με όποιο χαρακτηρισμό και αν προβάλλονται, έχουν όλα τα χαρακτηριστικά των πολυμέτλων ρήξεων.

Μέσα από όλες αυτές τις εκδηλώσεις ο Κοραΐς άσκησε, κυρίως, μία οξύτατη κοινωνική κριτική εναντίον των κυρίαρχων ομάδων και εναντίον του κλήρου, του οποίου επιζήτησε, με διαχρονική συνέπεια, την αναμόρφωση και τον εκδημοκρατισμό.

Οι απόψεις του για τη γλώσσα ήταν εκείνες που προκάλεσαν τις περισσότερες συζητήσεις και τις οξύτερες αντιγνώμεις. Επιδίωξε τη διαμόρφωση μιας λόγιας δημοτικής, η οποία θα στηριζόταν στη σύγχρονη γλώσσα, αποκαθαρμένη από τους ξενισμούς και με λεξιλόγιο που να ακολουθεί την ετυμολογία των αρχαίων λέξεων που επέζησαν στην προφορική και τη γραπτή παράδοση. Γνώριζε και ο ίδιος τις δυσκολίες του εγχειρήματος (οι ενστάσεις και οι ειρωνείες για τα «κοραϊστικά» εκδηλώθηκαν σε κύκλους που, κατά τα άλλα, συνέπλεαν

με τον Κοραή στο γενικότερο διαφωτιστικό κίνημα), γι' αυτό και έγραψε, χωρίς φαίνεται, να το πολυπιστεύει, ότι αν η πρότασή του αποδειχθεί ανεφάρμοστη, τότε η συμβουλή του στο έθνος θα ήταν η συμβουλή του κυδαϊσμού: «ήγουν να γράφω, καθώς μιλεί και να μη γυρεύω να σιάσω την γλώσσαν οπού έλαβεν από τους γονιούς του».

Εκείνο, ωστόσο, που διαφορίζει τον Κοραή από το σύνολο των συγχρόνων του λογίων είναι η στάση του στα θέματα της εθνικής απελευθέρωσης. Με μία αντιστροφή των αποδεκτών προτεραιοτήτων, θεώρησε ότι πρώτα έπρεπε να εξουδετερωθεί η δύναμη των ελληνικών κυρίαρχων ομάδων (ευγενείς, πλούχιοντες, κλήρος) και ύστερα να επιδιωχθεί η ανατροπή της οθωμανικής κυριαρχίας: για να μην αντικατασταθούν οι Τούρκοι από «χριστιανούς τουρκίζοντες». Μέσα σε αυτή την οπτική θεώρησε πως η Επανάσταση του 1821 ήταν άκαιρη. Αυτό δεν τον εμπόδισε να αφιερώσει όλες του τις δυνάμεις για την ενίσχυση του μεγάλου Αγώνα.

Στον αστερισμό του Κοραή

Στον αστερισμό του Κοραή ή σε παράλληλους δρόμους θα εμφανιστεί μια πλειάδα λογίων, κυρίως διδασκάλων, γιατρών (: ιατροφιλοσόφων), αλλά και κοσμικών αξιωματούχων, στους ο-

ποίους έρχονται να προστεθούν οι κληρικοί του Διαφωτισμού. Το ανάπτυγμα των παρεμβάσεων τους στην πολιτισμική δημιουργία είναι εξαιρετικά εκτεταμένο. Σχολικά εγχειρίδια, επιστημονικά βιβλία, χρηστομάθειες και χρηστοθήιες, κείμενα που εντάσσονται στις γλωσσικές διαμάχες, λογοτε-

Ο Κοραής άσκησε οξύτατη κριτική στις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες και τον κλήρο

χνία (θέατρο - ποίηση - πεζογραφία), έργα πολεμικής και λίβελλοι συνθέτουν ένα μωσαϊκό που έρχεται να καλύψει τις νέες ανάγκες.

Τα πρόσωπα είναι πολλά. Οι σύγχρονοι διέκριναν, κυρίως, όσους άσκησαν διδασκαλικά καθήκοντα και εξέδωσαν σχολικά εγχειρίδια: Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Κωνσταντίνος Κούμας, Νεόφυτος Βάμβας, Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος, Κωνσταντίνος Οικονόμος, Θεόκλητος Φαρμακίδης, Γρηγόριος Σαράφης. Δίπλα σ' αυτούς, στο κλίμα, πάντα, του Κοραή, ο Άνθιμος Γαζής, ο Κωνσταντίνος Κοκκινάκης, ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος. Και οι τρεις τους, όπως και ο Φαρμακίδης, πέρα από τα συγγραφικά τους επιτεύγματα, ήταν οι ιδρυτές περιοδικών (*Ερμής*

ο Λόγιος, Μέλισσα) που πλαισίωσαν και στήριξαν την εξόρμηση του Διαφωτισμού.

Σε άλλο κοινωνικό και ανθρώπινο κλίμα, αλλά σε παραλληλία με την κοραϊκή προσπάθεια, την οποία πάντως σατιρίζουν για τη γλωσσική της διάσταση, βρίσκονται άνθρωποι προερχόμενοι από φαναριώτικο περιβάλλον: Αθανάσιος Χριστόπουλος, Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Ο τρίτος από αυτούς θα έχει πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση των δημοκρατικών συνταγμάτων στα χρόνια της Επανάστασης.

Αντιθετικά προς τον Κοραή και τη γλωσσική του θεωρία θα λειτουργήσει, με ισχυρή δι-

Ο ΡΗΓΑΣ ΚΑΙ Ο ΚΟΡΑΗΣ

υποβασάζουν την Ελλάδα.

Πίνακας σε χαρτόνι, του Θεόφιλου (συλλογή Αλέξανδρου Ξύδη).

κτύωση, η ομάδα των δημοτικιστών που συγκεντρώνεται γύρω από το πρόσωπο του Ιωάννη Βηλαρά. Οργανικό τμήμα, και αυτοί, του διαφωτιστικού κινήματος αντιπροσωπεύουν μία έκκεντρη τάση, η οποία, στα χρόνια της Επανάστασης, θα διασταυρωθεί με το έργο του Διονύσιου Σολωμού και των Επτανησίων.

Οι αντίπαλοι

Αντίπαλοι του Κοραή, που δίνουν τον τόνο στις γλωσσικές και τις ιδεολογικές διαμάχες, ο Παναγιώτης Κοδρικιάς και ο Νεόφυτος Δούκας έχουν την αφετηρία τους, και εν πολλοίς και τη διάρκειά τους, στον κόσμο του Διαφωτισμού. Με αντικληρικό περιεχόμενο, αποδοχή των προταγμάτων του ορθού λόγου και διαφέρουσες γλωσσικές προτάσεις (αρχαϊσμός για τον Δούκα, φαναριωτικο-εκκλησιαστική γλώσσα για τον Κοδρικιά), το έργο τους είναι σταθερά αγκυροβολημένο στο πλαίσιο του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Έργο του Κοδρικιά φέρεται να έχει καταδικαστεί από το Πατριαρχείο, ενώ και ο Δούκας υπέστη, τουλάχιστον μία φορά, τον εκκλησιαστικό έλεγχο. Στην ομάδα αυτή μπορεί να προστεθεί και το όνομα του Αθανάσιου Σταγειρίτη, συγγραφέα και εκδότη του περιοδικού *Καλλιόπη*. Ωστόσο, μέσα από την αντίθεσή του με τον Κοραή, ο Κοδρικιάς προχωρεί σε συγκλίσεις με το Οικουμενικό Πατριαρχείο σε στιγμές αντιδιαφωτιστικών εξάρσεων του τελευταίου.

Ιδιότυπες περιπτώσεις, ο ποιητής Γεώργιος Σακελλάριος και ο μαχητικός Μιχαήλος Περδικάρης συμπληρώνουν την πινακοθήκη των συγγραφέων του Διαφωτισμού.

Οι συντηρητικοί λόγιοι

Απέναντί τους, μαχητικοί αντίπαλοι και συστηματικοί διαφεντευτές των αξιών στις οποίες στηρίζεται ο παραδοσιακός κόσμος, ο Νικόδημος Αγιορέφτης και ο Αθανάσιος Πάριος εμφανίζονται ως οι δύο κατ' εξοχήν εκπρόσωποι του μαχόμενου συντηρητισμού, που φτάνει στα όρια της αντιδραστικότητας. Σε αυτούς μπορούμε, και πρέπει, να προσθέσουμε τον πα-

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΔΡΙΚΙΑΣ
(1762-1827).

Ξεκίνησε ως οπαδός του Διαφωτισμού και φαίνεται ότι ένα έργο του καταδικάστηκε από το Πατριαρχείο. Η σφοδρή αντιπαράθεσή του με τον Κοραή για το γλωσσικό ζήτημα τον οδήγησε σε προσέγγιση με τη συντηρητική παράταξη.

τριάρχη Γρηγόριο τον Ε'. Με έργα υψηλής πνευματικότητας, αλλά και με κείμενα άμεσα εμπνευσμένα από τη συγκυρία των ιδεολογικών συγκρούσεων, ο Νικόδημος και ο Αθανάσιος έχουν εκφραστεί με ακραίες διατυπώσεις, με τις οποίες, όχι μόνο εγκωμιάζεται η λογοκρισία, αλλά και προτείνονται ριζικά μέτρα για την εξουδετέρωση των αντιφρονούντων.

Ο Γρηγόριος Ε' θα πρέπει να θεωρηθεί κεντρική μορφή αυτής της ομάδας. «Ιεράρχης συνετός, πολέμιος των γαλλικών αρχών και ειπέρ τινα ενδιαφερόμενος υπέρ της συντηρήσεως της τάξεως», όπως τον χαρακτηρίζει Αυστριακός διπλωμάτης, είναι ο άνθρωπος που συνέδεσε τις δύο πατριαρχίες του (1797-1799,

1819-1821) με τις μείζονες κρίσεις που προκάλεσε η αντιπαράθεση των διαφωτιστών με το Πατριαρχείο: καταδίκη της Γαλλικής Επανάστασης, καταδίκη του κοραϊσμού, λογοκρισία, αφορισμοί - όλο το οπλοστάσιο της καταστολής. Άνθρωπος συστηματικός, είχε ενεργήσει και για την εσωτερική αναδιοργάνωση της εκκλησίας, ώστε να μπορεί να είναι αποτελεσματικότερη στην αντιμετώπιση των νέων κινδύνων: διαμόρφωση σώματος εκπαιδευμένων ιεροκρυικών και καλλιεργημένων ιερέων, τουλάχιστον για την περιοχή της Κωνσταντινούπολης. Οι αντιδράσεις που προκάλεσαν και οι τρεις, από την πλευρά της διαφωτιστικής συσπείρωσης, ήταν σύμμετρες προς την έκταση και τη σημασία των ενεργειών τους.

Οι μεγάλες κρίσεις

Στο μέτρο που εδραιώνονται τα κινήματα του Διαφωτισμού, η Εκκλησία σκληραίνει τη στάση της. Μόνιμα δύσπιστη και αποτρεπτική απέναντι σε κινήσεις που θεωρούνται ανατρεπτικές, έχει τη δύναμη και τους τρόπους να ελέγχει τις καταστάσεις και μπορεί να χειραγωγεί τα πνεύματα καθώς, μάλιστα, στηρίζεται σε ευρύτατες λαϊκές αποδοχές. Όταν όμως θεωρήσει πως οι ισορροπίες κινδυνεύουν να ανατραπούν, ότι οι αντίπαλοί της ξεπέρασαν τα όρια ή όταν οι συγκυρίες δημιουργούν ένα ευνοϊκό πλαίσιο για την ικανοποίηση των επιδιώξεών της, τότε η αντίδρασή της είναι εξαιρετικά

βίαιη και τα πράγματα οδηγούνται στην κρίση και τη ρήξη.

Σε γενικό επίπεδο, τόσο ο παραδοσιακός κόσμος όσο και οι κοινωνικές ομάδες στις οποίες απευθύνεται και τις οποίες εκφράζει ο νεοελληνικός Διαφωτισμός, κινούνται με την ενιαία αποδοχή του σχήματος της χριστιανικής θρησκείας. Οι εξαιρέσεις, όταν υπάρχουν και όταν εκδηλώνονται, δεν μπορούν να διαψεύσουν τον γενικό κανόνα. Κατά καιρούς μία πιο βίαιη ενέργεια, όπως η πατριαρχική καταδίκη, στην δεκαετία του 1770, όσων διαβάζουν ρωμαϊκά καθολικά βιβλία και ιδιαίτερα τα βιβλία του Βολταίρου, έρχεται να αποκαταστήσει την τάξη. Όταν όμως τα πράγματα φτάνουν στην κρίση, τότε οι αντιδράσεις είναι σαρωτικές και εκδηλώνονται προς όλες τις δυνατές κατευθύνσεις.

Στα χρόνια του Διαφωτισμού μπορούμε να διαπιστώσουμε δύο τέτοιες μεγάλες κρίσεις. Η πρώτη στα τέλη του 18ου αιώνα, είναι συνάρτηση και των κινδύνων που θεωρήθηκε ότι αντιπροσωπεύει για την Ορθοδοξία η προώθηση των δημοκρατικών Γάλλων στην Ανατολή και η καταλυτική επίδραση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης. Η δεύτερη εκδηλώθηκε στα χρόνια 1819-1821, ως αντίδραση στους κινδύνους που προέρχονταν από την ανάπτυξη του κοραϊσμού.

Η κρίση του 1793-1800

Οι ανησυχίες, όσες προκλήθηκαν από την απήχηση που βρήκαν, και στις ιδέες και στις πράξεις, τα κηρύγματα της Γαλλικής Επανάστασης, οδήγησαν το Πατριαρχείο και τους συντηρητικούς λογίους σε μία πρωτοφανή, έως τότε, «φωτοσβεστική» εκστρατεία. Επιβλήθηκε γενικευμένη λογοκρισία στα βιβλία που κυκλοφορούσαν στην ορθόδοξη Ανατολή: απαγορεύτηκε η ανάγνωση βιβλίων που μπορούσε να θεωρηθούν ύποπτα και απειλήθηκαν με αφορισμό και όσοι τα διαβάζουν και όσοι δεν τα καταστρέφουν. Αφορίστηκαν για έργα που είχαν δημοσιεύσει ο Χριστόδουλος Παμπλέκης (1793), ο Ρήγας Βελεστινλής (1798), ίσως και άλλοι (Π. Κοδρικάς). Καταδικάστηκαν και αφορίστηκαν πρόσωπα και ρεύματα του δυτικού Διαφωτισμού: «τους Βολταίρους λέγομεν και τους Φραγκμαζόνες, και Ροσούς και Σπινόζας» και, μαζί μ' αυτούς, οι «ματεριαλισται» και οι «νατουραλισται».

Η συγκυρία προσφερόταν για να διακηρυχθεί, τώρα με θεωρητική θεμελίωση στηριγμένη στις Γραφές, η υποχρέωση των ραγιαδών να τηρούν την πίστη τους στην οθωμανική εξουσία και στις εντόπιες κυρίαρχες τάξεις.

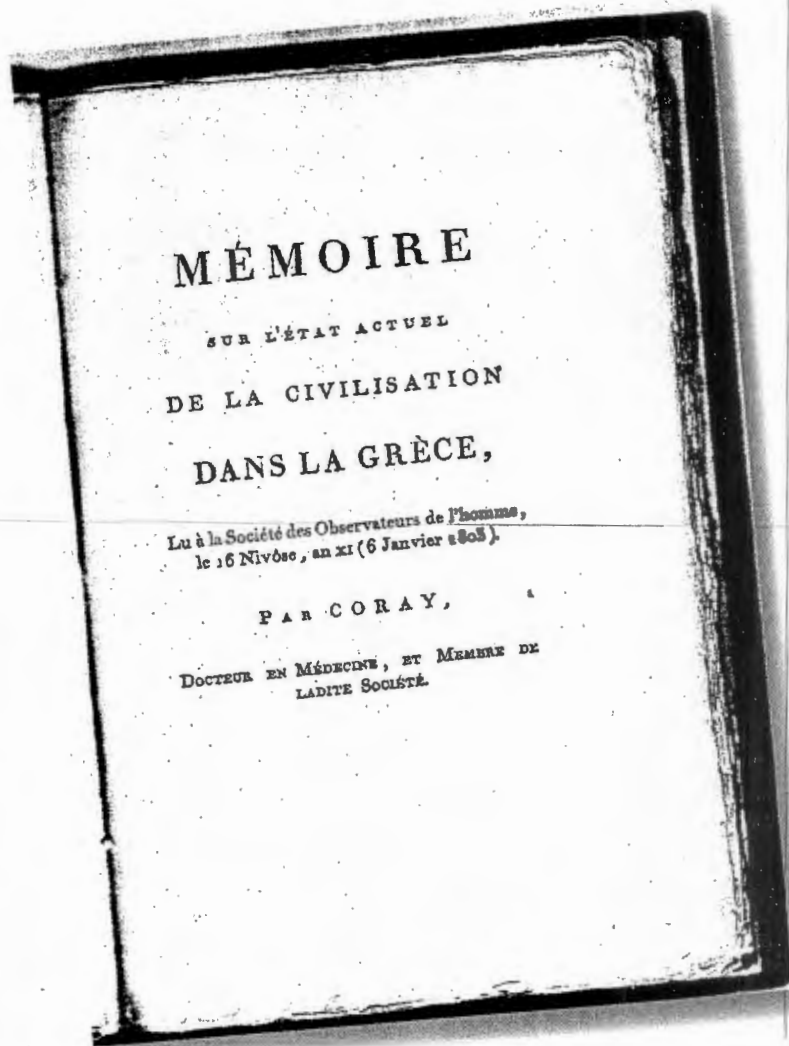
Η μάχη των φυλλαδίων που μαίνεται στη δεκαετία 1790-1800 αναδεικνύει μία πλειάδα

συντηρητικών λογίων, που πλειοδοτούν προς την κατεύθυνση της καταδίκης των νέων ρευμάτων: βιβλία προς «αναίρεσιν των φληνάφων δυσσεβών» ή «προς αναίρεσιν τινός φληνάφου δυσσεβούς»: «έλεγχος κατά αθέων και δυσσεβών»: «η αθλιότης των δοκσισόφων», «Τρόπαιον της Ορθοδόξου Πίστεως» είναι μερικοί από τους τίτλους που κυκλοφορούν για να αντιμετωπίσουν τη μάστιγα της υποτιθέμενης αθεΐας. Μέσα σ' αυτό το κλίμα ο Αθανάσιος Πάριος θα ελέγξει ως ύποπτη και τη χρήση των αρχαίων συγγραφέων.

Τέλος, η προώθηση των Γάλλων στην Αίγυπτο και στα Επτάνησα θα προκαλέσει την απερίφραστη καταδίκη και των ίδιων και όσων εμπνέονταν ή αποδέχονταν τη διδασκαλία τους.

Μέσα σε επτά έως δέκα χρόνια οι θρησκευτικές εξουσίες επιχειρήσαν, για πρώτη φορά και σε τέτοια έκταση, μία πρώτη απόπειρα ανάσχεσης του διαφωτιστικού κινήματος. Το συντηρητικό πνεύμα τρέπεται, τώρα πια, σε κα-

ΤΟ ΜΑΝΙΦΕΣΤΟ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ:
Coray, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, Παρίσι, 1803.

ΑΔΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑΣ.

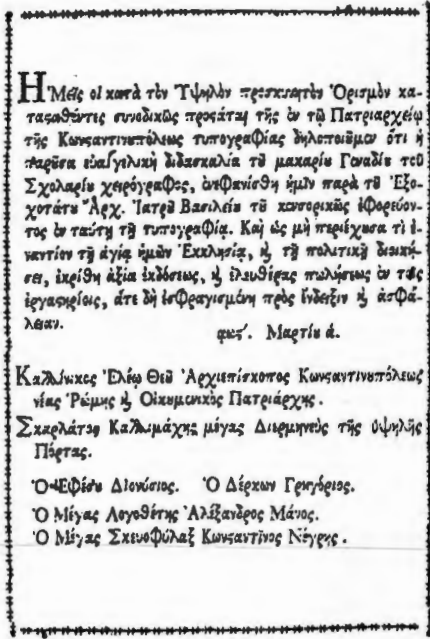
Κωνσταντινούπολη, 1806.
Φ, Ηλιού, Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, τ. Α', 1801-1818, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι - ΕΛΙΑ, Αθήνα 1997, σ. 90.

θαρή αντιδραστική ιδεολογία.

Η κρίση του 1819-1821

Η κρίση του 1819 έχει όλα τα χαρακτηριστικά μιας προγραμματισμένης ενέργειας. Μία εγκύκλιος του Πατριαρχείου, τον Μάρτιο του 1819 - Πατριάρχης είναι, πάλι, ο Γρηγόριος Ε' - χαράζει το πλαίσιο των μέτρων που επρόκειτο να ληφθούν.

Πρώτα η διαπίστωση: «Επιπολάζει ενιαχού μία καταφρόνησις περί τα Γραμματικά μαθήματα, και διόλου παράβλεψις περί τας Λογικάς και Ρητορικάς τέχνας και περί αυτήν επί πάσι διδασκαλίαν της υψηλότατης θεολογίας, προερχομένη εκ της ολοτελούς αφοσιώσεως μαθητών ομού και διδασκάλων εις μόνα τα Μαθηματικά και τας επιστήμας, και μία ψυχρότης περί τα της αμωμήτου ημών Πίστεως, και αδιαφορία εις τας παραδεδομένας νηστείας». Μαζί με αυ-

Καλλίμαχος Ἐπίσκοπος Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως
νίας Ῥώμης ἡ Οὐκρανικῆς Πατριαρχίας.
Σκεπτόμενος Καλλιμάχου μίγας Διαμεμητός τῆς ὑψηλῆς Πίστεως.
Ὁ Ἐπίσκοπος Διοσκύρος. Ὁ Δέκμος Γεωργίος.
Ὁ Μίγας Λαοθέης Ἀλιβιέρης Μάνος.
Ὁ Μίγας Σκουφίλαξ Κωνσταντίνος Νόγρης.

τά αποδοκιμάζονται οι νέες γλωσσικές θεωρίες και η συνήθεια να βαπτίζονται τα παιδιά με αρχαιοελληνικά ονόματα.

Αν και δεν κατονομάζονται ρητά, ο Κοραΐς, οι οπαδοί του και τα σχολεία του Διαφωτισμού αντιπροσωπεύουν τους στόχους στους οποίους αναφέρεται η εγκύκλιος.

Διαδοχικά τα σχολεία της Σμύρνης, των Κυθωνιών, της Μυτιλήνης και της Χίου αναγκάστηκαν να κλείσουν και οι καθηγητές τους να αποσυρθούν. Η πατριαρχική εξόρμηση είχε καταλυτικά αποτελέσματα στον τομέα αυτόν, ενώ παράλληλα αναπτυσσόταν και σε άλλους τομείς.

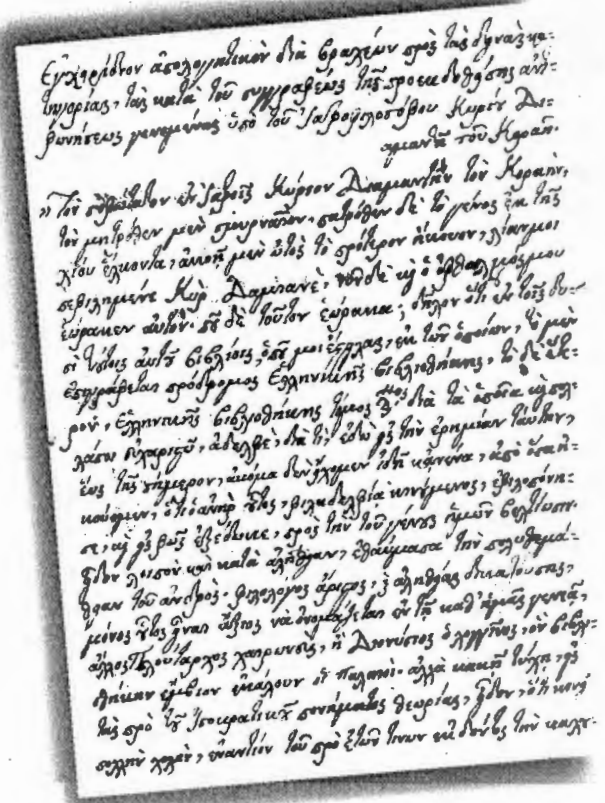
Το 1819 κάπκε «δημοσίως» στην αυλή του Πατριαρχείου, με σύμφωνη γνώμη του πατριάρχη Γρηγορίου Ε', το ανώνυμο φύλλάδιο *Στοχασμοί του Κρίτωνος* και την ίδια εποχή αφορίστηκε ένα ποίημα του Νικολάου Πίγκολου και άλλα βιβλία που είχαν δημοσιεύ-

ΤΕΚΜΗΡΙΑ

Η αντίδραση στον Κοραΐ

Το «Εγχειρίδιον Απολογητικόν»* του Αθανάσιου Πάριου αποτελεί δείγμα της οξυτάτης κριτικής των αντιλήψεων του Κοραΐ και του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. «Καυκώνται», γράφει ο Πάριος «πως είναι θεϊσταί, αλλ' όμως είναι άθεοι θετικοί, διότι γνώντες θεόν ουχ ως θεόν»... «δοξάζουσιν, αλλά και τα φρονήματά τους και η ζωή τους είναι ύβρις και αθέτησις της θείας μεγαλειότητος»... «ας μας επιπ' αυτός ο κυρ Κοραΐς ποίος από τα τόσον πεφωτισμένα γένη της Ευρώπης εφάνη πως ευπρέσπισε τω Θεώ;»

* Εγχειρίδιον απολογητικόν διά βραχέων προς τας δεινάς κατηγορίας της προεκδοθείσης αντιφωνήσεως γενομένης υπό του Ιατροφιλοσόφου Κυρίου Διαμαντί του Κοραΐ.
(Ανέκδοτο έργο του Αθανάσιου Πάριου, συλλογή Κ.Θ. Δημαρά).

σει «οι εν τη αλλοδαπή εκδίδοντες φιλελεύθερα συγγράμματα». Στο ίδιο κλίμα επιχειρήθηκε η επιβολή γενικευμένης λογοκρισίας, με λογοκριτή τον Ιλαρίωνα Σιναΐτη. Το 1820 εκδόθηκε πατριαρχική προσταγή προς τους βιβλιοπώλες της Κωνσταντινούπολης να μην πουλούν βιβλία που δεν είχαν προηγουμένως υποβληθεί σε εκκλησιαστικό έλεγχο: τα απορριπτόμενα έπρεπε να παραδίδονται στην πυρά. Οι οπαδοί του Διαφωτισμού μίλησαν, τότε, για εγκαθίδρυση ιεράς εξέτασης. Τότε κυκλοφόρησαν και οι φήμες για σχεδιασμό φυσικής εξόντωσης λογίων του Διαφωτισμού.

Το Μάρτιο του 1821, και ενώ στην Κωνσταντινούπολη είχαν ήδη αρχίσει οι συλλήψεις και οι σφαγές χριστιανών, στο Πατριαρχείο συνέρχεται σύνοδος «περί καθαιρέσεως μαθημάτων φιλοσοφικών». Δεν είχε γίνει ακόμη γνωστή η επανάσταση στην Πελοπόννησο και, προφανώς, η επανάσταση στη Μολδοβλαχία εθε-

ωρείτο ότι αποτελούσε μία ενέργεια που είχε λήξει οριστικά. Στη σύνοδο αυτήν, την οποία περιγράφει ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, ο πατριάρχης φέρεται να λέ-

Όσο εδραιώνονται τα κινήματα του Διαφωτισμού τόσο σκληραίνει η στάση της Εκκλησίας

του Θεόφιλου Καΐρη και του Νεόφυτου Βάμβα. Επωφελημένο από τη νέα συγκυρία και τις τουρκικές αντιδράσεις, το Πατριαρχείο θα βρει την ευκαιρία να ωθήσει στις έσχατες συνέπειες τον κατατρεγμό του κινήματος του Διαφωτισμού.

τριάρχης φέρεται να λέγει ότι τα φιλοσοφικά «δεν συμφέρουν», μητροπολίτες εκστομίζουν ύβρεις «κατά Κοραή και οπαδών του» και, τέλος, αποφασίστηκε η αποστολή εγκυκλίων που θα επέτασσαν την παύση των προοδευτικών διδασκάλων: του Κούμα, του Βενιαμίν Λέσβιου,

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΟΥΛΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΩΜΕΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Αριστερά: *Σάλπισμα Πολεμιστήριον του Κοραή*, 1801 και δεξιά: Ομήρου, *Ιλιάς*, έκδοση Γ. Ρουσιάδη, 1817. Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, τ. Α', 1801-1818*, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήριο - ΕΛΙΑ, Αθήνα 1997, σ. 528.

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΑ
των βενετικών εκδόσεων
Νικολάου Γλυκίη.

Αμείλικτος ο Κοραΐς, όταν μαθεύτηκε ο απαγχονισμός του Γρηγορίου Ε', θα γράψει σε φίλο του: «Ω, τον πλίθιον τον Σουλτάνον! τους φίλους του σφάζει, αντί να τους φορέσει καυτάνι».

Η προοπτική

Παρά τις αναδιπλώσεις του, ο νεοελληνικός Διαφωτισμός έδωσε τον τόνο στην πνευματική ζωή των βαλκανικών κόσμων και του νέου ελληνισμού. Άνοιξε νέους ορίζοντες και νέες, πρωτοφανέρωτες, προοπτικές στα κινήματα του στοχασμού και της κοινωνικής κριτικής. Και παρ' ότι, σε στιγμές κρίσεων, οι συσχετισμοί των δυνάμεων τον εξανάγκασαν σε οδυνηρές υποχωρήσεις, διατήρησε, πάντα, μία υπεροχική στάση και γινόταν το μέτρο σύγκρισης, με το οποίο έπρεπε να αναμετρηθούν ακόμα και οι αντίπαλοί του.

Και είναι χαρακτηριστικό ότι, με την Επανάσταση του 1821, οι οπαδοί του Διαφωτισμού ήταν εκείνοι που, μόνοι στην Ευρώπη, και παρά το εχθρικό κλίμα της Ιερής Συμμαχίας, μπόρεσαν να διαμορφώσουν και να επιβάλουν τα συντάγματα της ισόνομης δημοκρατικής πολιτείας και τα δικαιώματα των ελεύθερων πολιτών: η ανάσχεση που επρόκειτο να επακολουθήσει, εξέφραζε, όσο προχωρούσε ο 19ος αιώνας, άλλου τύπου συσχετισμούς και δυνατότητες.

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Α. Αγγέλου, *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Ερμής, 1988.
- Α. Αγγέλου, *Των Φώτων Β'*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1999.
- Δ. Γ. Αποστολόπουλος, Εμ. Ν. Φραγκίσκος (επιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945-1995*. Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών - Τομέας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1998.
- Σ. Ασδραχάς, *Κοινωνία και Οικονομία ιη' και ιθ' αι.*, δεύτερη έκδοση, Αθήνα, Ερμής, 1988 (α' έκδοση: 1982).
- Α. Βρανούσης, *Άγνωστα πατριωτικά φυλλάδια και ανέκδοτα κείμενα της εποχής του Ρήγα και του Κοραή*, (ανάτυπο) *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου*, τ. 15/16, 1966.
- Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορικά Φροντίσματα*. Εκδοτική φροντίδα: Πόπη Πολέμη, τ. Α': *Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*. τ. Β': *Αδαμάντιος Κοραΐς*, Αθήνα, Πορεία, 1992, 1996.

- Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, τρίτη έκδοση, Αθήνα, Ερμής, 1994 (α' έκδοση: 1982).
- Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ένατη έκδοση, Αθήνα, Γνώση, 2000 (α' έκδοση Αθήνα, Ίκαρος, 1948-1949).
- Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, όγδοη έκδοση, Αθήνα, Ερμής, 2002 (α' έκδοση: 1977).
- С. Th. Dimaras, *La Grèce aux temps des Lumières*, Γενεύη, 1969.
- Φ. Ηλιού, «Από την παράδοση στο Διαφωτισμό: η μαρτυρία ενός παραγιού», στον τόμο: Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, Αθήνα, Ερμής, 1976.
- Φ. Ηλιού, «Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1812)». Μετάφραση: Ιωάννα Πετροπούλου, *Μνήμων*, Αθήνα, 1986, (α' δημοσίευση: σε γαλλική γλώσσα 1975).
- Φ. Ηλιού, *Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν Σου*, Αθήνα, Πορεία, 1988.
- Φ. Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στον τόμο: Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τ. Α', 1801-1818, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήριο ΕΛΙΑ, 1997.
- Φ. Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές», π. *Ο Ερασιστής*, τ. 12(1975)· 16(1980)· 22(1999).
- Δ. Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*. Εκδότης: Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού - Ερμής, 1970.
- Π. Μ. Κιτρομυλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1996.
- Π. Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τ. Α'-Β', Αθήνα, Θεμέλιο, 1987, (α' δημοσίευση σε γερμανική γλώσσα 1981).
- Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988.
- Αδ. Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, τ. Α'-ΣΤ', Αθήνα, έκδοση Ομίλου Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, 1964-1984.
- Κ. Λάππας, «Πατριαρχική Σύνοδος "περί καθαιρέσεως των Φιλοσοφικών μαθημάτων" τον Μάρτιο του 1821. Μία μαρτυρία του Κων. Οικονόμου», π. *Μνήμων*, τ. 11, 1987.
- Δ. Σπάθης, *Ο Διαφωτισμός και το Νεοελληνικό Θέατρο*, Θεσσαλονίκη, 1986.